

De meester heeft de pik op mij

Over het denken van kinderen met agressieve gedragsstoornissen

door Arga Paternotte

“Heel interessant jullie congres over kinderen met oppositioneel en agressief gedrag”, mailde een IB’er van een aantal basisscholen. Maar hoé gaan we nu om met agressief gedrag in de klas? Om die vraag te beantwoorden gingen we op zoek naar een deskundige, die vanuit zijn kennis over agressief gedrag bij kinderen hierover wilde meedenken. We kwamen uit bij Bram Orobio de Castro. Hij werkt op de Universiteit Utrecht. Hij legde ons uit dat **de** aanpak voor agressief gedrag niet bestaat, maar inzicht in de denkpatronen van kinderen met agressief probleemgedrag wel kan helpen bij het zoeken naar oplossingen.

In de theorieën over het denken van kinderen met agressieve gedragsproblemen is vaak geconstateerd dat deze kinderen bij anderen eerder vijandige bedoelingen veronderstellen dan er in werkelijkheid zijn. “De meester heeft de pik op mij”, zegt het kind als verklaring voor zijn agressieve reactie op een willekeurige uiting van de meester. Wanneer de meester vervolgens geërgerd raakt door de opgestoken middelvinger van de leerling en hem daarom de klas uitstuurt of strafwerk geeft, wordt de overtuiging van de leerling dat de meester het altijd

op hem heeft gemunt, bevestigd. Het negatieve gedrag zal zo steeds verder uit de hand lopen. De bron van dit gedrag wordt gezocht in een afwijkende informatieverwerking waarbij sociale situaties heel snel bedreigend worden ervaren en agressief tegemoet worden getreden.

De vraag is echter: wat leidt ertoe dat sommige kinderen sociale informatie zo verwerken dat zij zich vaker agressief gedragen dan andere kinderen?

Succes therapie beperkt

Om de inschatting van sociale situaties door deze kinderen te veranderen worden twee sporen gevolgd. Ten eerste wordt gekeken naar ervaringen van kinderen die hun negatieve verwachtingen bevestigen. Vaak roept gedrag van deze kinderen negatief gedrag op van anderen, bijvoorbeeld standjes van de leerkracht voor kinderen die moeilijk stil kunnen zitten, of ruzies met andere kinderen als ze sociaal onhandig zijn. Door al die negatieve aandacht voor ongewenst gedrag kunnen kinderen - bijna terecht - gaan verwachten dat anderen tegen hen zijn.

Door meer positieve aandacht te besteden aan gewenst gedrag, wordt kinderen geleerd dat ze in de ogen van anderen heus niet alleen maar dingen verkeerd doen.

Ten tweede worden therapieën ontwikkeld om kinderen anders te leren denken over die situaties. In cognitieve gedragstherapieën leert een kind dan in plaats van ‘de meester heeft de pik op mij’ te denken: ‘De meester is alleen boos op

Afwijkende informatieverwerking

In onderzoeken waarbij kinderen worden geconfronteerd met sociale situaties waarin een ander kind het hen moeilijk maakt, blijkt dat agressieve gedragsproblemen bij kinderen gepaard gaan met

- selectieve *aandacht* voor bedreigende informatie en het missen van belangrijke andere sociale informatie
- sterkere zelfgerapporteerde *emoties* van boosheid bij sociale problemen
- vaker *interpreteren* van gedrag van andere kinderen en volwassenen als

vijandig, en van emoties van andere kinderen als boosheid of leedvermaak in plaats van medeleven

- minder vaardigheid in *emotieregulatie*, dat wil zeggen in het omgaan met deze boosheid
- meer op dominantie en wraak gerichte *doelen* en minder op vriendschap en positieve uitkomsten gerichte doelen
- een beperkter repertoire aan mogelijke *reacties* op de situatie, waarvan een grotere proportie agressief is
- een geringere *voorkeur* voor niet-

agressieve reacties, waarbij van niet-agressieve reacties minder positieve uitkomsten worden verwacht

- geringere vaardigheid in het *uitvoeren* van probleemoplossende reacties

Orobio de Castro, B., Merk, W., Koops, W., Veerman, J. W., & Bosch, J. D. (2005). Emotions in social information processing and their relations with reactive and proactive aggression in referred aggressive boys. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34, 105-116.

Inzicht in de denkpatronen van deze kinderen is een belangrijke sleutel tot verandering

Aan de andere kant blijkt ook uit onderzoek dat kinderen met een reactieve agressie, die denken dat iedereen het op hen gemunt heeft, dit in sommige situaties niet eens bij het verkeerde eind hebben, maar dat dit klopt (zie pagina 8) foto: Catchlight

mij als ik iets verkeerd heb gedaan en hij is ook wel eens boos op een ander.' Dus als de meester zegt: "Let jij eens even op", dan hoeft hij dat niet kwaad te bedoelen en hoeft het kind zijn middelvinger niet op te steken etc.

Onderzoekers en behandelaars veronderstellen dus dat inzicht in de denkpatronen van deze kinderen een belangrijke sleutel is tot verandering. Met een meer reële inschatting van een situatie zou een kind niet meer zo emotioneel of agressief hoeven te reageren. Bij sommige kinderen blijkt deze aanpak inderdaad te werken bij anderen niet. Hoe komt dat?

Effect beter voorspellen

"Dat komt", vertelt Bram Orobio de Castro ons, "omdat agressief gedrag een vrij algemeen begrip is, waar een zeer complexe situatie achter kan zitten, waarbij elke factor van belang is om het effect van een behandeling te kunnen voorspellen. Kinderen kunnen zich om heel diverse redenen agressief gedragen. We weten dat het gaat om een ingewikkeld samenspel van factoren in het kind zelf, zijn directe sociale omgeving en de bredere sociale omgeving.

- Bij factoren in het kind zelf denken we aan intelligentie, temperament en het vermogen de aandacht te richten, impulsen te beheersen en gedrag te plannen.

- De directe sociale omgeving betreft het gezin, de sociale situatie en opvoedingsstijl van de ouders.
- De bredere sociale omgeving wordt gevormd door de buurt, de school en de verdere maatschappij, waarbij tegenwoordig aan de (negatieve) invloed van leeftijdgenoten weer een grotere rol wordt toegekend.

Kortom, wij zien de oorzaken van agressief gedrag als een vatbaarheid van het kind voor het onder bepaalde omstandigheden ontwikkelen van afwijkende sociale informatieverwerkingsprocessen.

Om beter te kunnen voorspellen welke aanpak bij diverse vormen van agressief gedrag het beste resultaat voorspelt - of liever nog: voorkomt - pleiten Bram en zijn mede-onderzoekers ervoor beter onderscheid te maken tussen diverse soorten agressieve gedragingen. In grote lijnen onderscheiden zij daarin twee vormen. Die van de *reactieve agressie* en die van de *proactieve agressie*.

Twee soorten agressie

Kinderen met reactief agressieve gedragsproblemen reageren op een impulsieve, emotionele en defensieve manier, die gepaard gaat met woede en controleverlies. Ze reageren vanuit de gedachte dat iedereen hen kwaad wil doen. Zelf hebben ze nooit iets gedaan, het zijn naar hun idee altijd anderen die de aanleiding hebben gegeven. "Ik ben niet begonnen maar hij." Zelfs als een klasgenoot hen per ongeluk hindert, kunnen ze een overreactie vertonen die niet in verhouding staat tot wat er gebeurde. Dit gedrag lijkt vooral te ontstaan door de combinatie van een impulsieve persoonlijkheid en vijandigheid uit de directe omgeving.

Kinderen met een proactieve manier van agressief reageren doen dat uit berekening. Hun gedrag is erop gericht met agressie te kunnen domineren of zich iets toe te eigenen. Dit gedrag wordt opzettelijk in gang gezet om een doel te bereiken en ontstaat ook omdat een kind heeft ervaren dat agressief gedrag loont: je krijgt je zin.

Het onderscheid

Er is onderscheid te maken tussen deze twee vormen van agressie, omdat

- er verschillende achtergronden meespelen,
- het verschil in gedrag betrekkelijk goed te observeren is (er zijn valide leerkrachtlijsten voor beschikbaar),

Agressief gedrag

Kenmerken van reactieve agressie

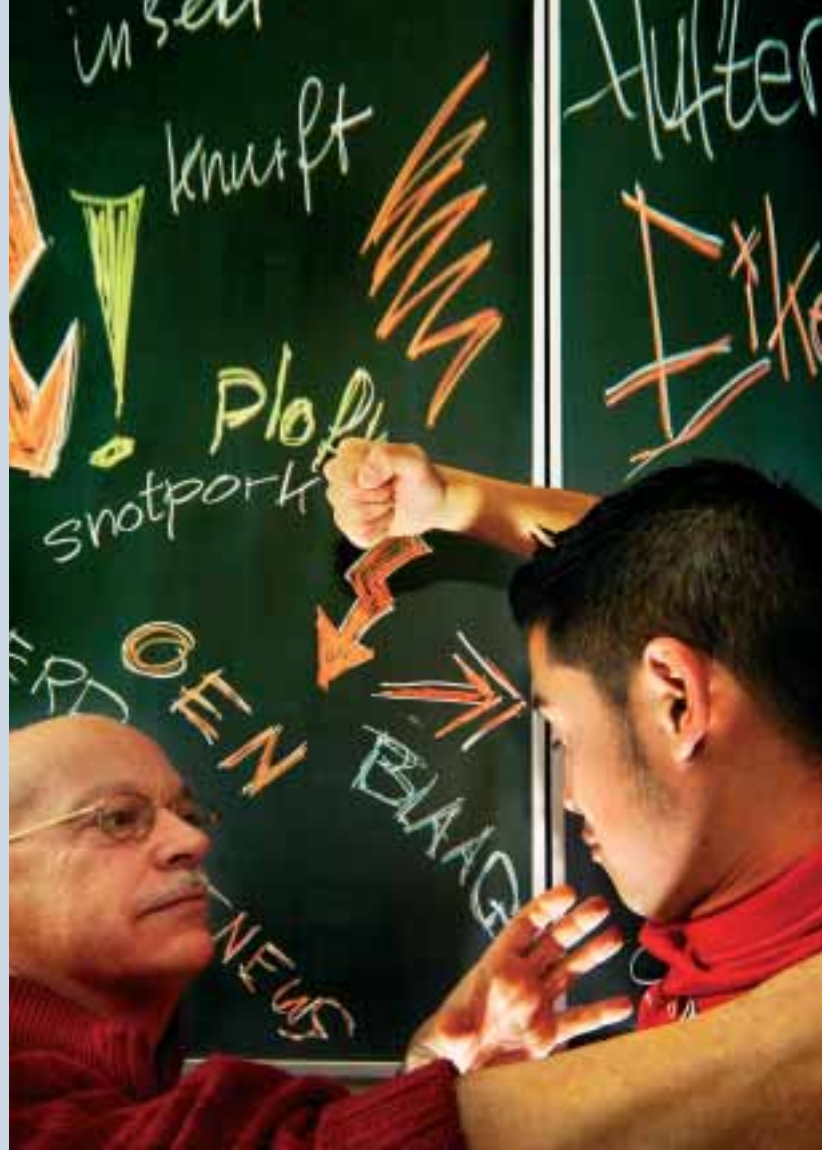
- wanneer het kind wordt gepest of bedreigd reageert het kwaad en wraakzuchtig
- als een ander hem per ongeluk hindert reageert het kind woedend
- het kind zegt bij ruzies dat anderen de ruzie begonnen zijn

Kenmerken van proactieve agressie

- het kind gebruikt lichamelijk geweld om de baas over anderen te zijn
- het kind zet anderen ertoe aan om gezamenlijk iemand te pesten
- het kind is opzettelijk wreed of gemeen tegen anderen

Uit vragenlijst voor leerkrachten Dodge en Coie (1987) waarmee proactief agressieve kinderen betrouwbaar en valide kunnen worden onderscheiden van reactief agressieve kinderen.

Hendrickx, M., Crombez, G., Roeyers, H., & Orobio de Castro, B. (2003). Psychometrische evaluatie van de Nederlandstalige versie van de Agressie Beoordelingschaal van Dodge en Coie (1987) [Psychometric evaluation of the Dutch version of Dodge & Coie's (1987) aggression rating scale]. Tijdschrift voor Gedragstherapie, 36, 33-43.

- er duidelijke verschillen zijn te onderscheiden in de sociale informatieverwerking van de beide vormen.

Het onderscheid biedt ook het voordeel van zicht op de verschillende bijkomende stoornissen, de meest effectieve aanpak en de prognose voor de toekomst.

Wat dat laatste betreft is het bekend dat:

- reactief agressief gedrag later meer relationele problemen geeft en
- proactief agressief gedrag meer kans geeft op een delinquentie ontwikkeling.

Bram Orobio de Castro, docent Ontwikkelingspsychologie aan de Universiteit Utrecht

Leeftijdgenoten beoordelen kinderen met reactieve agressie in het algemeen slechter dan kinderen met een proactieve agressie. Aanvankelijk functioneren kinderen met deze vorm dan ook slechter dan kinderen met de proactieve vorm. De eerste groep wordt veel gepest, omdat ze zo snel happen en de tweede groep wordt aanvankelijk nog bewonderend naar de ogen gekeken, maar valt later toch door de mand als spijt of empathie naar anderen uitblijft. Reactieve agressie gaat relatief vaak gepaard met internaliserende problemen, zoals angst en depressie en proactieve agressie blijkt weer vaker samen te gaan met regelovertrekend gedrag en pesten.

Overlap en overleven

Toch blijkt ook dat de beide vormen van agressie niet zo scherp te onderscheiden zijn dat er twee aparte behandeltrajecten uitgevoerd kunnen worden. Ze blijken namelijk ook vaak tegelijkertijd voor te komen, waarbij reactieve agressie wel alleen voorkomt, maar proactieve agressie niet of nauwelijks. Dit heeft gevolgen voor de aanpak. Een behandeling moet dus in ieder geval elementen hebben van de aanpak van reactieve agressie.

Aan de andere kant blijkt ook uit onderzoek dat kinderen met een reactieve agressie, die denken dat iedereen het op hen gemunt heeft, dit in sommige situaties niet eens bij het verkeerde eind hebben, maar dat dit klopt.

Omgaan met agressieve ouders

Hoe het onderwijs in Nederland naar aanknopingspunten zoekt

Maandag 7 maart, de eerste dag van de jaarlijks terugkerende 'driedaagse van Lunteren' in het kader van WSNS+. Verwachtingsvol rijden we (de redactieleden van Balans Magazine) naar Hotel De Werelt, een prachtige locatie in het bos. Wat gaan we deze avond meemaken, nu er een workshop over omgaan met lastige ouders op het programma staat? Wie weet kunnen wij er bruikbare tips opdoen in de omgang met lastige leraren. Op ons aanbod om die avond als lastige ouder op te treden werd niet ingegaan. We mengen ons dus gedwee in het gezelschap van ongeveer honderd leerkrachten en andere medewerkers in het basisonderwijs.

Voor de zaal staat de trainer die twee acteurs heeft meegenomen, die situaties uit zullen gaan beelden. Zij zijn deskundig op het gebied van agressie en treden vaker met elkaar op. Bij de

NS leren ze personeel omgaan met lastige reizigers. 'Zelfde doelgroep' moet de trainer hebben gedacht: reizigers of ouders, eigenlijk zijn ze allemaal hetzelfde.

De trainer waarschuwt dat hij het ons vanavond heel moeilijk gaat maken, want het gaat over een lastig onderwerp: agressie. Wij voelen ons inderdaad al iets agressiever worden, nu de stap van 'lastige' naar 'agressieve ouders' zo snel is gezet. Eerst moet de zaal nog wat opgeschud worden door iedereen naar de voorste rijen te commanderen, maar dan begint het leerproces echt. Al of niet met de schoenen aan starten we met yoga-achtige ontspanningsoefeningen. We leren hoe rustig te blijven in aanwezigheid van een agressieve ouder. Onze boosheidthermometer stijgt. Gelukkig merkt de meester het niet. Anders zouden we vast naar het podium worden geordonneerd voor een extra partijtje buikademhalen. Na op commando diep in de ogen van de buurman te hebben gekeken, voelen we de span-

ning verder oplopen. Nu komt het echte werk. We gaan kennismaken met de belangrijkste elementen in de omgang met de agressieve ouder: stel duidelijk je grenzen, maar laat je ook raken.

De twee handlangers doen voor hoe je volgens het NS-protocol niet en hoe je wel met agressieve ouders moet praten. Nou ja, praten. Er werd in het 'gesprek' helemaal voorbijgegaan aan het denken van ouders. Ook ontbrak enig inzicht in achtergronden van agressief gedrag. Want meester was zichtbaar uit het lood geslagen toen moeder in woede uitbarstte. Wij vonden dit juist een erg natuurlijke reactie op de mededeling dat school zonder overleg had besloten haar kind naar het speciaal onderwijs te sturen. Nadat de leerkracht in de tweede sessie vraagt of ze eerst eens rustig een kopje thee zullen drinken, loopt het al beter, maar u begrijpt het al. Nieuwe tips 'hoe om te gaan met een lastige leerkracht' zaten er die avond niet in.

In buitenlands onderzoek kwam naar voren dat de vijandige attributies van agressieve kinderen (denken dat anderen het kwaad bedoelen) volgens de medeleerlingen bleken te kloppen. Inderdaad had de leerkracht 'de pik op de leerling'. Ook dat heeft implicaties voor de behandeling. In dat geval zal voor een effectieve aanpak niet alleen het kind, maar ook de omgeving op andere gedachten gebracht moeten worden.

Moederlijke warmte of vaderlijke tucht?

Hoe pakken we de agressie nu aan? Want daarvoor kwamen we naar de deskundige.

worden gecreëerd waarin deze kinderen positieve ervaringen met andere kinderen kunnen opdoen.

Proactieve agressie zou naar verwachting goed reageren op een aanpak waarbij in plaats van agressief gedrag juist het niet agressieve gedrag wordt beloond. Uit één onderzoek¹ is bekend dat moederlijke warmte een bescherming bood voor latere problemen van kinderen met een reactieve agressie en vaderlijke supervisie die functie had bij kinderen met een proactieve agressie. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat ouders van deze kinderen geholpen moeten worden speci-

---

Heel belangrijk is dat er omstandigheden worden gecreëerd waarin deze kinderen positieve ervaringen met andere kinderen kunnen opdoen

---

Bram Orobio de Castro: "Het is bekend dat een aanpak op maat op meerdere fronten tegelijk het meeste succes voorspelt.

Voor effect bij kinderen met reactieve agressie denkt men aan behandeling waarin de kinderen minder gevoelig gemaakt worden voor de bedreiging, door training in juiste waarneming, interpretatie van sociale waarneming en hanteren van eigen boosheid. Heel belangrijk is dat er omstandigheden

fieke, op hun kind toegesneden opvoedvaardigheden te leren.

Verder richt men zich tegenwoordig ook op de verschillende onderdelen van de sociale informatieverwerking, omdat het blijkt dat de beide vormen op verschillende onderdelen uitvalen. Er wordt gekeken naar:

- Hoe wordt de informatie ontvangen?
- Komt de informatie negatief over?

Bremstraat 3
orthopedagogische en psychologische praktijk

Gespecialiseerd in:
Sociale en communicatieve trainingen
voor kinderen vanaf vier jaar

Mw. M.E. de Rijke
Mw. drs. M.C.H. van Ommeren
Orthopedagoog NVO
Kinder- en Jeugdpsycholoog - specialist NIP
GZ-psycholoog BIG

Bremstraat 3, 1402 BD Bussum, 035-6980674
www.bremstraat3.nl Info@bremstraat3.nl

b u r o l e e r h u l p
n a u t i e k v a a r o p l e i d i n g e n

Buro Leerhulp is gespecialiseerd in *onderzoek en begeleiding* van leerlingen van basisschool en voortgezet onderwijs met **Dyslexie**. Behandeling volgens de **HOS-methode**.

Van 23 t.m. 27 augustus organiseert Buro Leerhulp samen met de Amsterdamse zeilschool Nautiek Vaaropleidingen weer de week van 't **Kofschip**, een week waarin zeilen, lezen en spellen centraal staan. Kijk voor uitgebreide informatie op: www.buroleerhulp.nl of op www.NAUTIEK.com

Buro Leerhulp / Nautiek Vaaropleidingen
Postbus 95205 / 1090 HE Amsterdam
020-642 75 42 / 06-13 46 85 04

Voor begeleiding bij leer-, gedrags- en ontwikkelingsproblemen.

- Remedial teaching
- Cognitieve vaardigheidstraining
- Studievaardigheidstraining

ERTEE
Remedial Teaching
Praktijk

Postbus 2092, 2800 BE Gouda
(T) 0182-546055 (F) 0182-546053
(E) info@ertee.net (I) http://www.ertee.net

DYSLECTISCH of TAALZWAK?

Leer de TAAL op een ANDERE manier
Om te kunnen voldoen aan de eisen
Van de MAATSCHAPPIJ.

Gebruik de **psycho-linguïstische Methode De Haan**
Nu ook in de Engelse taal.

Tel. 020 - 693 58 34 Fax 020 - 463 02 92

TIME-OUT

WEEKENDOPVANG VOOR KINDEREN
MET ADHD & PDD/NOS

Interfact PGB biedt de mogelijkheid een lekker weekend uit te gaan onder professionele begeleiding voor kinderen in de leeftijd van 4-8 jaar en 8-11 jaar, gefinancierd vanuit het **Persoons Gebonden Budget**.

Er worden 3 weekenden georganiseerd, waar we op dit moment nog plaats hebben. Data: 22-24 april / 20-22 mei & 24-26 juni 2005 in vakantiepark Het Grootslag in Andijk; onder leiding van gekwalificeerde begeleiders en een extra begeleider met verpleegkundige achtergrond. Bij succes een vervolg in september... of eerder...?

Meer info? Bel van ma / vrij op telefoonnummer: 020 - 6624700 of kijk op onze website: www.interfact.nl

PRAKTIJK VOOR BEHANDELING VAN LEES-LEER-LEEFPROBLEMEN EN DYSLEXIE

BEHANDELING VAN DYSLEXIE VOOR BEELDDENKERS

Leren omgaan met de specifieke vaardigheden en denk-kwaliteiten (beelddenken) die dyslexie met zich meebrengt via de methode van Ron Davis®

Drs. Marian J.A. van Leeuwen
orthopedagoge / remedial teacher
Tel: 033 2863506
www.ciso-web.nl

samen stap voor stap vooruit

petra lahr
orthopedagoog

gespecialiseerd in:

- ouderbegeleiding / thuisbegeleiding
- begeleiding van kinderen met autisme
- faalangst-trainingen
- sociale vaardigheids trainingen

drs. petra I.h. lahr - orthopedagoog
dopheide 32 06 28 73 01 16
3069 lb rotterdam plhlahr@hotmail.com

Hulp bij leer- en opvoedingsproblemen

Leer problemen zelfstandig op te lossen!

- dyslexie, adhd, pdd-nos, huiswerk, faalangst
- omgang ouders-kind, omgang leeftijdgenoten
- nascholing, implementatie en coaching

Molendrift
Sint Walburgstraat 7 - 0712 HA Geertrijen - 050-3183347
Tippelerend 20 - 4602 GA Eindhoven - 0428-310677
info@molendrift.nl - www.molendrift.nl

Omgaan met ouders

Heel anders dan bij de workshop 'Omgaan met agressieve ouders' is de sfeer die opgeroepen wordt in een boek dat bij onze zuiderburen over dit onderwerp verscheen. Hierin worden leerkrachten talloze tips gegeven hoe ze een open communicatie en dialoog met ouders kunnen aangaan. Er wordt sterk de nadruk gelegd op het belang van samenwerking met ouders. Niet alleen om ouders tevreden te stellen, maar omdat het zonder ouders niet kan. Zeker niet in de gevallen waarin sprake is van problemen met kinderen. 'Ouders', zo schrijft de auteur, 'kunnen voor de leerkracht veel waardevolle informatie aandragen.' In het boek worden tips gegeven hoe die waardevolle informatie verkregen kan worden. Bij de gesprekstechnieken wordt

als eerste genoemd: 'luisteren naar ouders.' Verder wordt uitgelegd dat het belangrijk is ouders intens te betrekken bij de probleemdefiniëring. Dus niet zoals in de workshop van WSNS+ de ouder via het kind op de hoogte stellen dat besloten is het kind naar het speciaal onderwijs door te verwijzen, maar intensief overleg in de daaraan voorafgaande periode. 'Rekening houden met de emoties van ouders' is een andere belangrijke tip. 'Wanneer dat wordt nagelaten', schrijft de auteur, 'kan het gesprek snel een verkeerde kant uitdraaien. De houding moet zijn: wij proberen er samen uit te komen.' Het boek is gebaseerd op een training voor leerkrachten die de auteur heeft opgezet.

Omgaan met ouders
Een praktische handleiding in gespreks- en communicatietechnieken voor leerkrachten
Auteur: Leen Ryckaert | uitgave Lannoo campus nv Tiel | 2005 | ISBN 90 209 6018 0 | aantal pag. 120 | prijs: € 14,50

- Wordt positieve informatie genegeerd?
- Hoe taxeert een kind een situatie?
- Wanneer ontstaat er welke emotie?
- Hoe reguleert een kind die emotie?
- En hoe wordt ten slotte de reactie uitgevoerd?

Deze stappen spelen allemaal een rol bij het ontstaan en dus ook bij het aanpakken van de agressieve reacties.

Programma's

In effectieve programma's als PATHS en Coping Power, wordt veel aandacht besteed aan het oefenen van de sociale informatieverwerking. Beide programma's leidden in de Verenigde Staten tot duurzame verminderingen van agressie, PATHS zowel in regulier als in speciaal onderwijs. Er bestaan ver-

schillende Nederlandse varianten van dergelijke programma's, zoals PAD, Zelfcontrole en Minder Boos en Opstandig. Een ander programma is het Taakspel dat een aantal jaren geleden door kinderpsychiater Crijnen werd geïntroduceerd voor gebruik op de basisschool en inmiddels ook zijn effectiviteit heeft bewezen. Dit is een methode om agressief gedrag in de klas te voorkomen, dat werkt aan de positieve omgang tussen kinderen en de beloning van gewenst gedrag. De resultaten zijn opmerkelijk: er heerst rust in de klas, het aantal incidenten neemt beduidend af en ook de ernstige agressie bij kinderen met een hoog risico op gedragsstoornissen vermindert. Bovendien blijken agressieve kinderen door het Taakspel inderdaad positiever om te gaan met andere kinderen in de klas, die hen ook aardiger gaan vinden.

Probeer te begrijpen hoe de wereld er voor een agressief kind uitziet en probeer die wereld en zijn kijk erop samen te veranderen

De resultaten van deze programma's en onderzoek naar sociale waarneming wijzen duidelijk in dezelfde richting: probeer te begrijpen hoe de wereld er voor een agressief kind uitziet en probeer die wereld en zijn kijk erop samen te veranderen. Door dat perspectief in te nemen vallen veel manieren te bedenken om sociale situaties minder bedreigend en begrijpelijker te maken. Soms kunnen schijnbaar kleine veranderingen vanuit het perspectief van een kind veel uitmaken, denk bijvoorbeeld aan de manier van kiezen bij een gymles, of het verhaspelen van een buitenlands klinkende naam door een leerkracht. Vaak zal een structurele verandering in de klas, thuis en in de sociale waarneming van een kind nodig zijn, waaraan bovengenoemde programma's kunnen bijdragen.

1 Brendgen 2001 Lit. Onderzoek naar reactieve en proactieve agressie: zinvol voor theorievorming, diagnostiek en behandeling? W.Merk, B.Orobio de Castro en W. Koops. In jaarboek 6 ontwikkelingspsychologie, orthopedagogiek en kinderpsychiatrie. Kind en adolescent review. Bohn Stafleu van Loghum 2004.

Verdere informatie over programma's

Minder Boos en Opstandig UMC Utrecht; via e-mail H.vanengeland@azu.nl

PAD Seminarium voor Orthopedagogiek:

<http://svo.feo.hvu.nl>, doorklikken naar producten > *PAD Taakspel* www.cedgroep.nl, via e-mail R.vanderSar@cedgroep.nl

Zelfcontrole, door T. van Manen, Uitgever Bohn Stafleu van Loghum ISBN 9031334189